

Irena MACHAJ

**Zagadnienia integracji narodowościowej i etnicznej
społeczeństwa polskiego**

Вопросы национального и этнического интегрирования польского общества

On National and Ethnic Integration of the Polish Society

Zmiany terytorialne i polityczne po II wojnie światowej spowodowały radykalne przeobrażenia struktury narodowościowej Polski. Z kraju, którego 1/3 część stanowiła ludność etnicznie niepolską, zmieniła się ona w kraj o względnie jednolitym składzie narodowym.¹ Mniejszości narodowe — to około 1,5% ogółu ludności Polski. Na taki jej kształt demograficzny wpłynęły następujące czynniki:

- 1) przesunięcie granicy wschodniej z wyłączeniem z obrębu Polski terenów zamieszkałych przez ludność niepolską, z równoczesnym włączeniem do Polski odzyskanych Ziemi Zachodnich,
- 2) repatriacja i reemigracja Polaków z zagranicy,
- 3) repatriacja i emigracja do krajów ojczystych ludności niepolskiej pozostałej na obszarze Polski po przesunięciu granic.

Mimo daleko idącego ujednolicenia struktury etnicznej Polski na uwagę zasługują przemiany zachodzące w kraju oraz w postawach społeczeństwa i życiu grup narodowościowych.

Przeobrażenia ustroju ekonomicznego i społeczno-politycznego Polski oznaczają także przebudowę samego narodu, zmianę jego struktury i świadomości. Powojenna Polska stanęła przed problemem integracji regionalnych i etnicznych odłamów narodu polskiego.

¹ Por. A. Kwilecki: *Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1963, t. VII, nr 4. Autor omawia obecną strukturę narodowościową Polski oraz czynniki, które wpłynęły na obecny jej kształt, Pierwszy spis powszechny przeprowadzony w 1921 r. analizuje L. Wasilewski: *Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu*. Warszawa—Kraków 1929.

Złożona przeszłość historyczna spowodowała, że nie stanowiły one zwartej całości narodowej. Proces integracji, zapoczątkowany wcześniej, dokonał się obecnie w ramach przemian socjalistycznych, z których najważniejszymi są: tworzenie się społeczeństwa bezklasowego, przewyciężenie sprzeczności i różnic między wsią a miastem, zmniejszenie różnic między pracą „umysłową” a „fizyczną”, upowszechnianie kultury i przezwyciężenie dysproporcji we wzorach uczestnictwa w kulturze narodowej poszczególnych klas i warstw społecznych. Zmiana struktury społecznej stanowi obiektywne podłoże integracji narodu socjalistycznego oraz wytwarzania się moralno-politycznej jedności narodu.

Obok ogólnych procesów socjalistycznej integracji narodowej po II wojnie światowej pojawił się problem szczególnego rodzaju: scalenie ludności autochtonicznej z Ziemi Zachodnich i Północnych, z ośrodków emigracji polskiej z zagranicy oraz ze wschodnich terenów przedwojennego państwa polskiego.

W kwestii wpływu przemian ekonomicznych i społeczno-politycznych na proces integracji narodowej J. J. Wiatr wypowiada się następująco: „Wreszcie same przemiany socjalistyczne, powodując burzliwą ruchliwość społeczną, sprzyjają asymilacji i integracji różnorodnego etnicznie czy regionalnie materiału ludzkiego. Jest bowiem ogólną prawidłowością procesów integracji narodowej i asymilacji, że przebiegają one szybciej w warunkach głębokich przemian struktury społecznej, przy masowej zmianie zajmowanych pozycji społecznych, w szczególności w warunkach masowego awansu społecznego.”²

Niewielkie nawet mniejszości zamieszkujące terytorium Polski stanowią ważny problem polityki narodowościowej każdego państwa.³ Mniejszości narodowe są grupami etnicznymi, mieszkającymi w państwie posiadającym większość etniczną, jeśli nie zajmują wyodrębnionego poli-

² J. J. Wiatr: *Polska — nowy naród. Proces formowania się socjalistycznego narodu polskiego*, Warszawa 1971, s. 96.

³ Problemy związane z narodem zarówno z teoretycznego, jak i praktycznego punktu widzenia niejednokrotnie stawały się przedmiotem analiz Lenina. W pracy *Kwestia narodowa w naszym programie* z 1903 r. przedstawia i uzasadnia konieczność przyznania wszystkim narodom prawa do samookreślenia i utworzenia własnego państwa. W okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej, 1912—1914, pojawiło się wiele prac teoretycznych traktujących o kwestii narodowej, jak: *Tezy o kwestii narodowej* [w:] *Dzieła*, t. 19, Warszawa 1950, *O autonomii kulturalno-narodowej* [w:] *Dzieła*, t. 19, Warszawa 1950, *O programie SDPPR w kwestii narodowej* [w:] *Dzieła*, t. 19, Warszawa 1950, *Uwagi krytyczne o kwestii narodowej* [w:] *Dzieła*, t. 20, Warszawa 1951, *W sprawie polityki narodowościowej* [w:] *Dzieła*, t. 20, Warszawa 1951, *O prawie narodów do samookreślenia* [w:] *Dzieła*, t. 20, Warszawa 1951. Rozwiązanie problemów mniejszości narodowej we współczesnych państwach socjalistycznych opiera się w dużej mierze na zasadach sformułowanych przez Lenina.

tycznie i administracyjnie terytorium w ramach luźnej struktury federacyjnej. Władze polityczne, wyrażające stosunek grup dominujących względem nich, przyjmować mogą różne stanowiska. J. J. Wiatr, omawiając tę problematykę, wyróżnia cztery zasadnicze ich typy⁴:

- 1) integrację opartą na zasadzie równości jednostek,
- 2) integrację na zasadzie nierówności jednostek,
- 3) pluralizm, oparty na zasadzie równości jednostek, którego przejawem jest polityka federacjonistyczna,
- 4) pluralizm oparty na zasadzie nierówności jednostek.

Polska polityka narodowościowa — to pluralizm na zasadzie równości jednostek. Umożliwia ona realizację zasady równouprawnienia i stwarza możliwości harmonijnego współżycia ludzi o różnym pochodzeniu etnicznym. Gwarantem tego jest *Konstytucja PRL*, jej 69 i 70 artykuł. Daje ona prawo do pielęgnowania i rozwijania własnej kultury. Obecnie działa w Polsce siedem organizacji kulturalnych mniejszości narodowych oraz greckie stowarzyszenie polityczne. Są to ukraińskie, białoruskie, rosyjskie, żydowskie, czechosłowackie, litewskie, niemieckie towarzystwa kulturalne. Wydają one czasopisma we własnym języku. Funkcjonuje około 160 klubów, domów kultury, świetlic, bibliotek — ośrodków kulturalnych, rozwijających działalność kulturalno-oświatową wśród tych grup narodowościowych. Prowadzona jest nauka ich języka w szkołach dwójakiego typu, tj. z językiem wykładowym polskim, a uzupełniającym ojczystym lub z językiem wykładowym mniejszości.⁵

Mimo krystalizowania się dojrzałego społeczeństwa polskiego, którego głównym atrybutem jest poczucie narodo-państwowe, nie do końca zanikają dawniejsze elementy świadomości etnicznej. Nadal grupy etniczne są ważnym elementem struktury społecznej, tworząc mozaikę wieloetniczną społeczeństwa.

PODSTAWOWE KATEGORIE SOCJOLOGICZNEJ ANALIZY NARODU I ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ

Mówiąc o grupach etnicznych nie sposób pominąć kontrowersyjność tego terminu. Definiowany jest on zależnie od podejścia metodologicznego do przedmiotu, dyscypliny naukowej, na której gruncie posługiwano się nim, badacza kładącego akcent na te lub inne jego aspekty.

Termin „etniczny” pochodzi od wyrazu *ethnikos* — ludowy, a ozna-

⁴ J. J. Wiatr: *Spółczesność. Wstęp do socjologii systematycznej*, PWN, Warszawa 1972.

⁵ Szerzej problem życia kulturalnego mniejszości narodowych omawia A. Kwiecień w cytowanym artykule oraz R. Dyonizuk, J. Mikułowski-Pomorski, Z. Pucek: *Współczesne społeczeństwo polskie [w:] Wstęp do socjologii*, Warszawa 1974.

cza przynależność do ludu, narodu, kultury narodowej.⁶ Istnienie różnych koncepcji grup etnicznych wywodzi się z charakteru więzi społecznej grupy tego rodzaju. Autorzy niejednakową wagę przypisują poszczególnym elementom tej więzi, która z istoty swej posiada zarówno obiektywny, jak i subiektywny charakter.⁷

Obiektywny charakter więzi formuje się na podstawie własnego języka, rasy, terytorium, ekonomiki, kultury, religii, państwa. Natomiast subiektywnym kryterium więzi jest charakter świadomości: narodowo-twórczy. Badacze zajmujący się tą problematyką uwzględniają wszystkie te kryteria, przy czym stanowiska zróżnicowane są względem akcentu położonego na jeden wybrany aspekt. I tak język podkreśla szczególnie S. Ossowski, kulturę — S. Bystron, S. Orsini-Rosenberg, J. Szczepański, terytorium — Agajew, wiarę we wspólne pochodzenie — M. Weber, poczucie odrębności (czynnik subiektywny) — J. Obrębski. Ostatni z wymienionych pisze: „Grupa etniczna jest tworem wyobrażeniowym, niekonkretnym”.⁸ „O treści pojęcia grupa etniczna decyduje pogląd członków tej grupy”.⁹

A. Sadowski, definiując grupę etniczną, uwypukla jej genezę oraz czynnik świadomości. W koncepcji tej podkreślona jest rola języka, wiary w autentyczne lub domnie nane pochodzenie, religii, a także poczucia odrębności grupy w stosunku do innych zbiorowości. Grupa etniczna jest więc wynikiem obiektywnego procesu historycznego. A. Sadowski zwraca uwagę na to, że świadomość etniczna jest niższym etapem świadomości narodowej. W rozwiniętej postaci występuje na etapie istnienia ludu. Przejście do świadomości narodowej dokonuje się w momencie budzenia aspiracji państwowych, stworzenia własnego, odrębnego państwa. Pisał o tym J. J. Wiatr, dla którego jest to przejście od zjawisk ze sfery psychologii społecznej do sfery ideologii. „Przybiera postać rozwiniętą, co wyraża się nie tylko w rozwoju poczucia narodowego, lecz również występowaniu szeregu wyraźnie artykułowanych ideologii narodowych”.¹⁰

Dokładną analizę kategorii świadomości etnicznej i świadomości narodowej przeprowadził W. Pawluczuk¹¹. Odwołuje się w niej do koncep-

⁶ A. Sadowski: *Pojęcie grupy etnicznej w socjologii*, „Studia Socjologiczne”, 1973, nr 4.

⁷ Szeroko problem ten omawia A. Sadowski w wyżej cytowanym artykule, a także J. J. Wiatr: *Marksistowska teoria narodu i problemy walki narodowościowej*, Warszawa 1962, gdzie autor dokonuje klasyfikacji grup etnicznych z punktu widzenia stosunku do więzi narodowej oraz charakteru więzi.

⁸ J. Obrębski: *Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie*, „Przegląd Socjologiczny”, 1936, t. IV, s. 181.

⁹ *Ibid.*, s. 182.

¹⁰ J. J. Wiatr: *Naród i państwo*, Warszawa 1973, s. 380.

¹¹ W. Pawluczuk: *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972.

cji Obrębskiego i Chałasińskiego. Akcentuje 2 cechy charakterystyczne grup, które traktowane są w kategoriach narodowych. Są ni ni: 1) charakter dziedzictwa kulturowego, 2) charakter świadomości grupowej.

Specyficzny charakter dziedzictwa kulturowego polega na tym, że kultura etniczna wchodząca w jego skład jest tylko częścią kulturowego dorobku. „W skład tego dorobku wchodzi przede wszystkim świadomie tworzone, kształtowane i kultywowane, ponadlokalne, ogólnonarodowe wartości: ogólnonarodowy język, literatura, historyczna wizja narodu. Świadomość narodowa jest samoświadomością, samookreśleniem”.¹²

Świadomość grupy etnicznej z reguły jest świadomością lokalną, dotyczy obserwowanego i ściśle określonego obszaru, pozbawiona jest historycznej głębi. Jest wynikiem konfrontacji z grupą obcych. Do momentu tego rodzaju zderzenia pozostaje nie zdefiniowana.

Oddzielenie obu kategorii świadomości od siebie przedstawia ogromną trudność. Istnieje jednak cecha umożliwiająca to. Narodowi w jego rozwiniętej formie, przysługuje atrybut jemu tylko właściwy. „Inne grupy etniczne — np. nie będące narodem mniejszości narodowej, plemienne itp. — posiadają wiele elementów świadomości narodowej, ale nie posiadają świadomości państwowej. Dlatego uznanie poczucia państwowego za atrybut świadomości narodowej pozwala wydzielić świadomość narodową z szerszej kategorii świadomości etnicznej i tym samym dostarcza empirycznego sprawdzianu dojrzałości narodu.”¹³

W świadomości narodowej utrzymują się jednak elementy świadomości etnicznej. Podobnie wiele trudności dostarcza problem określenia pojęcia narodu. Definicja J. J. Wiatra wydaje się być najbardziej adekwatna: „[...] naród zdefiniować można jako historycznie ukształtowaną trwałą wspólnotę, powstałą na gruncie wspólnych losów dziejowych i ostatecznie okrzepłą w epoce kapitalizmu, charakteryzującą się istnieniem własnej odrębności jako narodu”.¹⁴ Jest on specyficzną, nadrzędną wspólnotą różnych grup społecznych, jak: rodzin, grup zawodowych, warstw społecznych, klas tworzących go. O jego spoistości i czynnikach wpływających na nią pisze Z. Cackowski: „[...] o zwartości bytu narodowego decydują następujące czynniki: 1) wspólnota terytorium, 2) wspólnota języka, 3) wspólnota ekonomiczna, 4) względnie długa wspólnota dziejów historycznych, szczególnie dziejów politycznych (państwowych) oraz 5) wyrosła z poprzednich okoliczności pewna wspólnota charakteru narodowego, ujawniająca się w swoistej dla danego narodu kulturze”.¹⁵

¹² *Ibid.*, s. 31—32.

¹³ Wiatr: *Naród i państwo*, s. 207.

¹⁴ J. J. Wiatr: *Spółeczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1971, s. 362.

¹⁵ Z. Cackowski: *Główne pojęcie materializmu historycznego*, Warszawa 1974, s. 84.

Do socjologicznych analiz narodu, narodowości, grup etnicznych często wprowadzona jest kategoria „grupa etnograficzna”. Jest ona, podobnie jak naród czy grup etniczna, modelem teoretycznym, do którego przy mierzane są realne układy i względem którego są one rozpatrywane. Wprowadzona została przez etnologię i etnografię oraz na gruncie tych nauk najczęściej jest stosowana.

Problemy podejmowane przez socjologię często łączą się z zagadnieniami podnoszonymi przez te nauki, a szczególnie etnologię, jako naukę teoretyczną. Związek ten szczególnie wyraźnie jawi się w kwestiach narodu, grup etnicznych, narodowości, w których badania etnograficzne dostarczają materiału i wykorzystywane są w analizach socjologicznych.

Jeden z naukowych wymogów etnografii, opis cech, zjawisk czy ich kompleksów, wymaga umiejscowienia w przestrzeni. Charakterystyka ta, czy też ich zespół, nie jest rozpatrywana sama w sobie, lecz jako właściwa grupie czy też grupom społecznym, zamieszkującym określone terytorium. W tym względzie J. S. Bystroń pisze: „Wykrywając zespoły pewnych cech współistniejących na określonym terytorium, dochodzimy do wyodrębnienia grup etnograficznych i wyszczególnienia ich cech charakterystycznych”.¹⁶

Jedna z definicji grup etnograficznych, sformułowana przez R. Reinfussa brzmi: „Istotą terytorialnej grupy społecznej jest to, że członkowie jej posiadają poczucie pewnej odrębności na zewnątrz i poczucie łączności wobec siebie. Gdy mieszkańcy terytorium etnograficznego posiadają równocześnie poczucie swej odrębności w stosunku do sąsiadów, mówimy o istnieniu grupy etnograficznej”.¹⁷

Wyodrębniona grupa etnograficzna odpowiada pewnym kryteriom obiektywnym, jak: język, obrzęd, elementy kultury materialnej etc. oraz zawiera element subiektywny — samookreślenie ludności wraz z jej poczuciem odrębności.

Nieco inaczej problem ten widzi J. Damrosz, dla którego: „Grupa etnograficzna to grupa zamieszkująca dany region, wchodząca w skład większego etnicznego układu (narodu lub narodowości).¹⁸ Jest ona tym, co pozostaje z grupy etnicznej z chwilą jej przejścia od regionalnej etnicznej świadomości do świadomości narodowej. Pojawia się więc w chwili zaniku wąskich więzi etnicznych, wąskiej grupowej swojskości i solidarności, zrodzenia się szerszych więzi typu narodowego. Wyróżniona jest przez badacza na podstawie kryteriów obiektywnych, które jednak w

¹⁶ J. S. Bystroń: *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, t. V, Warszawa—Poznań 1932, s. 18.

¹⁷ R. Reinfuss: *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Lublin 1948, s. 81.

¹⁸ J. Damrosz: „Zeszyty Etnograficzne”, t. I, 1960, s. 120.

świadomości jej członków nie stanowią podstawy zaliczenia się do wspólnoty etnicznej.

W tym ujęciu grupa etnograficzna określona jest w sensie geograficznym, na podstawie cech obiektywnych i tylko tych. Termin ten funkcjonuje na gruncie socjologii w obu rozumieniach, przy czym definicja R. Reinfussa nasuwa zbyt wiele skojarzeń z pojęciem grupy etnicznej. Uwzględnia ona wszystkie cechy przysługujące grupom etnicznym wraz z przyporządkowaniem ich pewnemu określonymu terytorium.

W. Pawluczuk, pisząc o grupach tego rodzaju, podaje kryteria wyróżniające je. Najważniejszym z nich jest język, gdyż inne, jak tradycja, zwyczaje itp., obecnie uległy rozplynięciu i zatraciły swe specyficzne cechy. Proces ten następuje przede wszystkim na granicy terytorium językowego, np. polsko-ruskiego, gdzie dostrzec można stosunek grup językowych do grup etnicznych. Zasięgi gwar w wielu wypadkach pokrywają się z granicami etnograficznymi.¹⁹

SPÓŁECZNE UWARUNKOWANIE ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ MNIJSZOŚCI NARODOWYCH W POLSCE

W polskiej literaturze socjologicznej zbyt ubogo uwzględniane są przeobrażenia struktury etnicznej. Wprawdzie badane były problemy tworzenia się nowego społeczeństwa z wielu grup regionalnych i etnograficznych na Ziemiach Zachodnich czy też problemy migracji i asymilacji, niemniej jednak przemiany w strukturze etnicznej, świadomości etnicznej i narodowej, postawach społeczeństwa oraz w życiu grup narodowościowych zasługują na uwagę i czekają na opracowanie.²⁰

Obecny układ etniczny społeczeństwa polskiego jest tworem historycznym. Stanowi on rezultat różnych procesów społecznych, jak migracje przed- i wczesnohistoryczne, krzyżowanie się i mieszanie grup plemiennych, ruchów osadniczych, oddziaływanie różnych centrów kulturalnych i gospodarczych.

Okres Polski Ludowej stwarza najlepsze warunki do przełaniania

¹⁹ Pisze o tym W. Pawluczuk: *Białorusini jako grupa etniczna*, „Studia Socjologiczne”, 1968, nr 2 i Bystróż: *op. cit.*, oraz *Teksty awarowe z Białostoczną z komentarzem językowym*, praca zbiorowa pod redakcją A. Obrębskiej-Jabłońskiej, Warszawa 1972.

²⁰ Literatura socjologiczna dotycząca przemian Ziemi Zachodnich i Północnych jest dość bogata. Wykaz prac omawiających zagadnienia ogólne oraz opracowań syntetycznych zamieszczony jest w pracy *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich*, praca zbiorowa pod redakcją W. Markiewicza i P. Rybickiego, Poznań 1967. Poza tym S. Nowakowski: *Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim*, Poznań 1957, i.d.: *Miasta Ziemi Zachodnich [w:] Socjologiczne problemy miasta polskiego*, Warszawa 1964 oraz *Ziemie Zachodnie w polskiej literaturze socjologicznej*, wybór tekstów, A. Kwilecki, Poznań 1970.

barier między różnymi grupami narodowościowymi. Jak pisze Z. Cackowski: „W systemie socjalistycznych stosunków społecznych powstają podstawowe warunki do spełnienia się narodu jako całości zwartej, a nie rozdartej wewnętrznie antagonistycznymi sprzecznościami”.²¹

Zmiany w sferze ustroju społeczno-ekonomicznego i struktury klasowej, w dziedzinie polityki i kultury umożliwiają pełniejszą integrację społeczeństwa w ramach nowego narodu.

Mimo to obecnie pewne stereotypy etniczne nie są do końca przewyżczone. Antagonizmy etniczne stanowiły jeden z ważnych składników struktury społecznej Polski okresu przedwojennego. Usunięcie wszelkiego rodzaju postaw nacjonalistycznych i stereotypów etnicznych w okresie powojennym jest problemem skomplikowanym i wymaga długiego czasu. Dzieje się tak dlatego, że są to postawy historycznie uwarunkowane, należące do sfery świadomości społecznej. Mówiąc o tym J. J. Wiatr podkreśla, że: „Masowa świadomość społeczna wykazuje znaczną stabilność i swoisty konserwatyzm. Dawne wpływy propagandowe, a także minione doświadczenia historyczne żyją w świadomości ludzi i powodują, że antagonizmy etniczne mogą trwać znacznie dłużej niż ta struktura społeczna, która je zrodziła”.²² Wśród funkcjonujących stereotypów istnieją jeszcze te, o charakterze feudalnym, lub inne, identyfikujące narodowość z wyznaniem. Mają one długą historię, sięgają korzeniami czasów kontrreformacji. Stereotyp narodu jako wspólnoty wyznaniowej zdołał głęboko zakorzenić się w świadomości narodowej i obecnie w pewnych kręgach — szczególnie na terenach przygranicznych o ludności mieszanej — sądy, iż Polak niekiedy jest niepełnym Polakiem, funkcjonują jeszcze w potocznej świadomości.

Podniesiony tu problem świadomości narodowej wydaje się ważny. Wiedza naukowa o tej sferze świadomości, jak dotychczas, jest wyrywkowa i ogranicza się do wybranych środowisk. Istotne są zagadnienia przemian socjalistycznych i ich wpływu na pojmowanie więzi z narodem, ojczyzną, państwem narodowym.

Drugim, równie ważnym kompleksem problemów jest świadomość narodowa mniejszości narodowych w Polsce, jej ewolucja i przemiany. Cenną pracę na ten temat stanowi rozprawa A. Kwileckiego o łemkowskiej grupie etnicznej.²³ Rozdział poświęcony określeniu przez ludność polską jej przynależności narodowej, a także samookreśleniu ujawnia szereg cie-

²¹ Cackowski: *Główne pojęcia materializmu historycznego*, s. 87. 1974, s. 87.

²² Wiatr: *Spółeczeństwo. Wstęp*, s. 105. 1971, s. 105.

²³ A. Kwilecki: *Łemkowie. Zagadnienia migracji i asymilacji*, Warszawa 1974.

kawych zjawisk i podkreśla społeczno-historyczne uwarunkowania jej podstawy.

Opinie ludności polskiej na temat przynależności narodowej Łemków są bardzo zróżnicowane. Niemniej jednak: „Z tych i tym podobnych wypowiedzi, których można by przytoczyć więcej, wyłania się obraz Łemków jako grupy o nieokreślonej przynależności narodowej. W wypowiedziach ludzi obserwujących i sąsiadujących z Łemkami dominuje myśl, że postawę narodową Łemków łatwiej określić w sensie negatywnym, wiadomo bowiem, do jakiej narodowości nie chcą się przyznać, niż pozytywnym, ponieważ opinia Łemków jest tu podzielona, nieskrystalizowana”.²⁴

Pewien odłam ludności polskiej skłonny jest uważać Łemków za Polaków bądź też za grupę, którą należy zaliczyć do narodu polskiego. Sądy takie wyraża część osadników pochodzących z Wielkopolski i z województw centralnych oraz część repatriantów z terenów północno-wschodnich. Zachowania te autor wiąże ze zjawiskiem „mozaiki regionalnej”, będącej wynikiem wymieszania się ludności przybyłej z różnych stron Polski na Ziemię Zachodnie po II wojnie światowej, oraz „zderzenia kultur”. Znajomość środowisk mówiących różnymi językami w domu i poza nim, ich kultury czy religii nie stanowi problemu w kwestii określenia ich narodowości.

Samookreślenie się narodowe Łemków również nie jest jednoznaczne, przy czym określanie się jako Ukraińcy jest zjawiskiem rzadkim. Dominuje kategoria „Łemkowie”, która od kilkudziesięciu lat staje się coraz częściej używana. Określenie się jako „Polacy” pojawia się również coraz częściej, nierzadko w formie: „jestem Łemkiem ale i Polakiem”. Oznacza ono wg A. Kwileckiego równoległą przynależność do grupy łemkowskiej i do narodu polskiego. Na ich samookreślenie się ma wpływ postawa zbiorowości, w której żyją: „Określanie się jako Łemkowie lub Polacy również związane jest z pewną postawą szerszej zbiorowości. Świadomość, że jest się uważanym za Łemków (lub Polaków), utwierdza czy rozwija poczucie przynależności do grupy łemkowskiej (lub polskiej) i ośmiela w deklarowaniu swej przynależności grupowej. Tam, gdzie Łemkowie uważani są za Łemków, ludności tej daje to duże zadowolenie, stanowi bowiem społeczną akceptację faktu istnienia tej grupy, do której Łemkowie należą i z którą czują się związani”.²⁵

Generalnie rzecz ujmując, problem przynależności narodowej i poczucia narodowego Łemków inaczej przedstawia się w generacji młodszej niż starszej. Różnice zaznaczają się w sferze świadomości, kultury, a także wpływu młodego pokolenia na zmiany w obu dziedzinach. Starszej i śred-

²⁴ *Ibid.*, s. 277.

²⁵ *Ibid.*, s. 282.

niej generacji właściwe jest poczucie własnej, etnicznej i kulturowej odrębności. Opiera się ono na postrzeganych różnicach kultury duchowej i materialnej, na świadomości odmiennego pochodzenia etnicznego i terytorialnego (język, religia, zwyczaje). Różnice te są dostrzegane przez polskie otoczenie i wpływają na rodzaje zachowań względem Łemków.

A. Kwilecki zwrócił szczególną uwagę na specyficzną kategorię — pokolenie średnie urodzone na Łemkowszczyźnie, które przybyło na Ziemię Zachodnie w wieku kilkunastu lub dwudziestu kilku lat. Obecnie stanowi grupę osób dojrzałych społecznie i gospodarczo najbardziej aktywnych. Odznacza się ono pewnymi cechami właściwymi generacji starszej, jak: świadomość przynależności do grupy łemkowskiej, przywiązanie do rodzinnych zwyczajów i tradycji, znajomość języka, sentyment do Łemkowszczyzny. Różnią się jednak od niej znajomością języka polskiego, umiejętnością czytania w tym języku, silniejszymi więzami z Polską. Będąc świadomymi przynależności do grupy łemkowskiej, podkreślają swój związek z Polską. Jemu właśnie charakterystyczne jest podwójne określanie swej narodowości: „Łemkowie ale i Polacy”. „To są Łemkowie ale również Polacy. Ewolucja świadomości etnicznej wielu rodzin łemkowskich, zwłaszcza młodszych rodzin, poszła wyraźnie w kierunku dualizmu narodowego”.²⁶

Postawiony przez A. Kwileckiego problem dualizmu narodowego zdaje się być użyteczny w rozstrzyganiu problemów poczucia narodowego i przynależności narodowej innych grup mniejszości narodowych żyjących w Polsce.

Problemy świadomości i poczucia narodowego wydają się nieco inne na terenach przygranicznych, noszących znamię losów historycznych, jak np. obszar wschodniosłowiańskiej grupy etnicznej na Białostocczyźnie.

Na ziemiach tych proces budzenia się poczucia narodowego rozpoczął został dość późno — w końcu XIX w.²⁷ Efektem tego był różny stopień uświadomienia narodowego poszczególnych kategorii ludności mówiących odrębnymi gwarami i wyznających różne religie. Spis powszechny przeprowadzony w 1921 r. wskazuje na szczególnie niski jego stopień na terenach kresowych, tj. białorusko-ukraińskich i białorusko-polskich. Tereny te przeżywały w okresie międzywojennym żywiołowy proces kulturowej asymilacji i krystalizowania się poczucia narodowego. Dane spisu odnoszące się do grupy Białorusinów odbiegały znacznie od statystyk urzędowych i szacunków działaczy społecznych i politycznych. Według nich, liczba Białorusinów sięgała 2—3 mln, spis określił ją na 1 035 000. Zjawiskiem charakterystycznym w samookreśleniu się narodowym było

²⁶ *Ibid.*, s. 317.

²⁷ Problemy te i ich wielorakie uwarunkowanie omówione zostały w pracy: L. Wasilewski: *Litwa i Białoruś*, Warszawa MCM XXV.

dość częste zaliczanie siebie do rubryki „tutejszych”. Dla przykładu w powiecie drohiczyńskim aż 40,2% podało się za „tutejszych”. L. Wasilewski analizując to zjawisko stwierdza, iż zniknie ono wraz z ustaleniem się świadomości narodowej tych odłamów ludności.²⁸

Po części tylko lukę tę wypełnia cenna praca W. Pawluczuka²⁹, w której przeprowadza on analizę procesu unarodowienia — wchodzenia izolowanych społeczności wiejskich w ogólnonarodowy nurt życia gospodarczego i kulturowego.

Począwszy od okresu międzywojennego grupa ta przeżywa rozkład tradycyjnej kultury ludowej i opartych na niej społeczności wiejskich. Uwzględniając wnioski Orsini-Rosenberga dotyczące tego zjawiska W. Pawluczuk stwierdza, że przyczyną rozkładu grupy etnicznej jest zmiana „wzorca idealnego” grupy, czego przyczyną jest kontakt z grupami posiadającymi inne, bardziej atrakcyjne wzory idealne. Może on przybrać trzy formy: rozkładu skrytego, rozkładu twórczego, rozpadu. We wschodniosłowiańskiej grupie etnicznej na Białostocczyźnie przyjął on najostrzejszą postać rozpadu, którego istotę stanowi odstępstwo od tradycyjnego idealnego wzorca grupy bez zastąpienia go innym. Zjawisko wchodzenia społeczności wiejskich w obręb ogólnonarodowej kultury nie jest charakterystyczne dla tej tylko grupy etnicznej — terytorialnie zasięg jego jest znacznie szerszy. W nich jednak proces ten pociągnął za sobą rozkład społeczności wiejskich jako kulturowych całości. Zapoczątkowany został I wojną światową, przemianami w dziedzinie ekonomiki, wkraczaniem postępu gospodarczego, nowych sposobów gospodarowania i użytkowania gruntów. W ślad za nimi dokonały się przeobrażenia w dziedzinie kultury materialnej i duchowej. Przemiany te nie nastąpiły według wzoru ogólnonarodowej kultury polskiej, ani też nie uległa wzmocnieniu rola kościoła prawosławnego. Zewnętrzными przejawami dezintegracji kultury ludowej w tych społeczeństwach są: rezygnacja z własnych wartości etnicznych, z tradycyjnych autorytetów wiejskich, nihilizm młodzieży, radykalizm w dziedzinie życia społecznego i religijnego, zanik jednolitego systemu norm społecznych, pewne przejawy dezorganizacji społecznej, przełamanie izolacji od świata zewnętrznego.³⁰

Należy tu podkreślić przede wszystkim jeden z aspektów tego procesu, a mianowicie jego ścisły związek z przemianami w sferze religii.

Proces przemian kulturowych zapoczątkowany I wojną światową

²⁸ L. Wasilewski: *Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu*, Warszawa 1929.

²⁹ Pawluczuk: *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*.

³⁰ Problem ten w odniesieniu do terenów Śląska Opolskiego porusza S. Nowakowski: *Przeobrażenia społeczne wsi opolskiej*, Poznań 1960.

przybrał inny kształt w społecznościach prawosławnych wschodnich terenów Polski niż katolickich. Kościół prawosławny był integralną częścią systemu politycznego carskiej Rosji i będąc tam wyznaniem uprzywilejowanym, stał się w przedwojennej Polsce dyskryminowaną mniejszością wyznaniową. Zapoczątkowało to jego rozkład na poszczególne kościoły prawosławne narodowe, tworzenie sekt religijnych, pojawienie się różnorodnych zwalczających się grup wyznaniowych.³¹

Najsilniej jednak na osłabienie roli prawosławia w społeczeństwie polskim wpłynęła polityka administracji polskiej z okresu międzywojennego. Dążenie do podporządkowania go interesom państwowym i polonizacyjnym odczytywane było w społecznościach prawosławnych jako próba likwidacji ich wiary, gdyż dotyczyło najważniejszych cech-symboli ich odrębności, jak język, obrzęd, kalendarz. Polonizacja kościoła prawosławnego nie oznaczała polonizacji jego członków, gdyż: „Ludność ta o tyle odczuwała związki z kościołem prawosławnym, o ile były one elementem ich świadomości etnicznej, czyli o tyle, o ile posiadała kulturowo-obrzędową i językową odrębność”.³²

Każdy element kultury ludowej obramowany był sankcjami świętości. Był on świętym sam w sobie. Posiadał najwyższą rangę i znaczenie świętości nadane mu przez grupę. Sakralność ta posiadała specyficzne zabarwienie zewnętrzne, dostarczała symboli grupowych, wzorów zachowań, wokół których formowało się poczucie „swojskości”.

Analizując pozycję religii prawosławnej w chwili obecnej W. Pawluczuk stwierdza, że wyznacza ona zasięg wschodniosłowiańskiej grupy etnicznej. W świadomości grup sąsiednich, jak i w świadomości jej członków istnieje jako grupa „swoich, prawosławnych, ruskich, białoruskich”. Nie posiada jednak poczucia związku z ponadlokalnymi wartościami białoruskimi, kulturą narodową czy językiem. Prawosławni obywatele Białostoczczyzny nie mogli stać się Polakami, ponieważ burżuazyjny charakter państwowości polskiej identyfikował Polaków z katolicyzmem.

Przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne w Polsce po 1945 r. pociągnęły za sobą przełamanie tradycyjnych form życia religijnego i podważenie ustalonych autorytetów. Zmalała rola społeczna księdza i parafii. Wprowadzie kościół i ksiądz są ciągle jeszcze na ogół powszechnie uznawanymi autorytetami, ale tylko i wyłącznie w sprawach religijnych. Religie do niedawna jeszcze pełniły na ziemiach polskich wiele funkcji społecznych spoza sfery życia religijnego. Dzięki przybierającym na sile dą-

³¹ Dokładna analiza tych procesów zamieszczona jest w artykule W. Pawluczuka: *Procesy dezintegracyjne w prawosławnych społecznościach wiejskich*, „Więś Współczesna”, 1967, nr 3.

³² W. Pawluczuk: *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*.

żeniom do laicyzacji życia społecznego oraz nowemu układowi stosunków politycznych między państwem a Kościołem, dokonała się sekularyzacja jego funkcji politycznych. Piszząc o procesach laicyzacji społeczeństwa polskiego i zmianie pozycji kościoła, E. Ciupak podkreśla, że: „[...] wzrost świadomości narodowej wśród lokalnych i etnicznych grup podważył tendencje kościoła do reprezentowania poprzez katolicyzm polskości”.³³

Przemiany te są zjawiskiem nieuniknionym i historycznie koniecznym. Kryzys tradycyjnej religijności ujawnia się w sposób oczywisty. Zinstytucjonalizowany system działalności kulturotwórczej wywarł i nadal wywiera istotny wpływ na przeobrażenia społeczne i kulturalne, które powoli prowadzą społeczeństwo do uświadomienia, racjonalizacji sposobu myślenia.³⁴ Znajduje ono swe odbicie w laicyzacji poczucia narodowego i odchodzeniu od stereotypu narodu jako wspólnoty wyznaniowej.

Badania socjologiczne wskazują na zanikanie stereotypu Polaka-katolika, choć w pewnych odłamach społeczeństwa nadal obowiązuje. J. Szacki analizując ten problem stwierdza, że aktualnie najbardziej rozpowszechnione jest rozumienie narodu jako wspólnoty terytorium i władzy państwowej, najmniej zaś rozumienie jako wspólnoty rasy i religii.³⁵

ZAKOŃCZENIE

Ważność sfery zagadnień sygnalizowanych w niniejszym artykule dla procesu kształtowania się nowego społeczeństwa socjalistycznego nie ulega wątpliwości. Wielość procesów zachodzących we współczesnej rzeczywistości społecznej uwypukla potrzebę zajęcia się jedną z zaniedbanych dotychczas dziedzin świadomości społecznej, jaką jest świadomość narodowa.

Posiadamy znaczny zasób wiedzy o dokonujących się w powojennej Polsce obiektywnych przemianach społecznych i ich charakterze. Natomiast problemy tworzenia się nowej świadomości społecznej, a szczególnie przemiany świadomości narodowej czekają na opracowanie. Ani poszczególne badania, ani też wnioski wyprowadzone z literatury czy innych materiałów nie dostarczyły pogłębionego i naukowego obrazu dokonanych

³³ E. Ciupak: *Kult religijny i jego społeczne podłoże*, Warszawa 1965, s. 463.

³⁴ Zjawiska przemian społeczno-obyczajowych i religijnych wchodzą w zakres szeroko rozumianej kultury politycznej społeczeństwa. Wiele uwag dotyczących jej przeobrażeń znajduje się w pracach: W. Markiewicz: *Socjologia a służba społeczna*, Poznań 1972 — w części III: *Problemy polityczne świata i Polski współczesnej* oraz W. Markiewicz: *Przemiany świadomości społecznej mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych w latach 1945—1970* w pracy pod tym samym tytułem wydanej przez TKKS. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974.

³⁵ J. Szacki: *Polacy o sobie i innych narodach*, Warszawa 1969 (tekst powielony). Rola religii w procesie krystalizowania się świadomości narodowej omawia S. Nowakowski: *Przeobrażenia społeczne wsi opolskiej*, Poznań 1960.

przeobrażeń w zakresie świadomości narodowej, a są to zagadnienia ważne i pilne.

Ogólne przeobrażenia społeczeństwa i jego integracja w jedną społeczność narodową i państwową stanowią ciągle dokonujący się proces. Immanentną cechą złożonych struktur wielkich społeczności typu narodowego i terytorialno-politycznego jest wielość procesów w nich zachodzących. W społeczeństwie polskim stworzone zostały podstawy wykrytalizowania się wspólnych treści i wyobrażeń związanych z pojęciem narodu. Niemniej jednak, można za K. Grzybowskiem powtórzyć: „Powszechność konsensu co do podstawowych treści świadomości narodowej hamują lub uniemożliwiają czynniki przeciwstawiające różne grupy w obrębie narodu. Socjalizm nie likwiduje istnienia różnych grup, istnienia różnic w szczegółach także w sferze świadomości narodowej, różnice istnieją, istnieć muszą i istnieć powinny”³⁶, i dalej: „A jeśli ma to być harmonijny rozwój narodu jako całości, konieczne jest istnienie wspólnej platformy dyskusji, właśnie co do podstawowej treści związanej z pojęciem narodu”.³⁷

Więź z narodem — jedna z najważniejszych w hierarchii systemów więzi społecznych — znajduje odbicie w kulturze politycznej społeczeństwa. Jej ewolucję i poziom często mierzy się stopniem, w jakim dane społeczeństwo uwolniło się od stereotypów i przesądów nacjonalistycznych, rasowych, religijnych. Edukacja polityczna społeczeństwa w oparciu o zasady internacjonalizmu proletariackiego przyczynia się do eliminacji szeregu uprzedzeń etnicznych czy też kompleksów narodowych, przekazywanych przez tradycję.

РЕЗЮМЕ

Процесс формирования современных народов начался в эпоху капитализма. Он осуществлялся на основе уже существующей, определенной более ранней историей, государственной структуры, которая не совпадала с этническими границами.

Расхождения между государственной структурой и структурой национальной являются причиной возникновения ряда серьезных национальных вопросов. Их сложность и неполнота решения приводят к тому, что в большинстве стран одной из важнейших проблем национальной политики и одновременно одним из существеннейших вопросов социологии этнических отношений и социологии народа есть вопрос национальных меньшинств.

В статье обсуждаются проблемы этнической структуры современной Польши, вопросы социалистических изменений в значении *largo* и их импликация в одной из сфер общественного сознания — национальном сознании.

После обсуждения основных социологических категорий анализа народа

³⁶ K. Grzybowski: *Ojczyzna — Naród — Państwo*, Warszawa 1970, s. 213.

³⁷ *Ibid.*, s. 214.

и национального сознания внимание исследователя обращается на социально-историческую обусловленность этой сферы общественного сознания у национальных меньшинств в Польше. Подчеркивается проблема религиозной неоднородности польского общества, которая в определенных районах страны существенным образом влияет на национальное сознание.

S U M M A R Y

The process of the formation of modern nations originated in the capitalist epoch. It proceeded on the foundations of the already existing state structure, defined by contemporary history, a structure which did not coincide with ethnic borders.

This discrepancy between the state and national structures has constantly produced a number of serious national problems. Its complicated nature and insufficient solution in most countries has led to a situation in which the question of national minorities appears as one of the most important problems of national politics as well as one of the most significant issues in the sociology of ethnic relations.

The present article raises the problem of the ethnic structure of contemporary Poland as well as the question of socialist changes *sensu largo*, and their effect on one sphere of social consciousness, i.e. the sphere of national consciousness.

After discussing the fundamental sociological categories pertinent to the analysis of nation and national consciousness, attention is drawn to the socio-historical factors conditioning the sphere of social consciousness of national minorities in Poland. The problem of religious differentiation of Polish society receives special emphasis. This differentiation exerts strong influence on the sphere of national consciousness, especially in certain regions of the country.

